ВІДГУК
офіційного опонента доктора історичних наук, професора
Діанової Наталії Миколаївни
на дисертацію Казакевич Ольги Михайлівни «Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX ст.)», подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності
07.00.01 – історія України

Подане на захист дисертаційне дослідження О. М. Казакевич стосується вельми актуальної проблеми – ролі української мови у формуванні модерної нації в контексті процесу націєтворення в бездержавних народів Європи в досліджуваний період. Після довгих десятиліть замовчування, в сучасній Українській державі сформувалося усвідомлення необхідності всебічного вивчення питання взаємозв'язку між мовою та національною ідентичністю, що є запорукою дослідження процесів, які відбувались на українських землях у минулому та успішним розвитком нації в подальшому. Тож цілком закономірно, що одним із об'єктів дослідження сучасних науковців стала мова як вагомий чинник національного відродження. Розширення джерельної бази сприяло активізації подальших студій, проте спеціальних досліджень, які повною мірою відтворюють зазначену проблему, на сьогодні немає. Це зумовлює необхідність і обґрунтованість комплексного дослідження О. М. Казакевич, яке відповідає потребам часу і відноситься до соціально значимих тем сучасної української історичної науки.

Дисертаційна робота пов'язана з науковою темою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідає науково-дослідницькій проблематиці кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка «Актуальні проблеми історії освіти України».

Структура дисертації логічна, достатньо продумана і підпорядкована досягненню поставленої мети. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

У вступі зазначено: актуальність теми, мету, наукові завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та географічні межі, теоретико-методологічну основу, наукову новизну й практичне значення та апробацію результатів дослідження. Варто зазначити, що дисертантка для дослідження окремих процесів, зокрема політизації питання української мови в Австро-Угорщині, іноді виходила за основні хронологічні межі дослідження, що диктувалося необхідністю більш повного висвітлення проблеми. Обраний теоретико-методологічний апарат цілком відповідає досліджуваній проблемі. Належне формулювання та обґрунтування усіх зазначених елементів дало можливість для вирішення проблеми, що розглядається в дисертації, дозволило автору глибоко та всебічно реалізувати наукові завдання та досягти поставленої мети.

Наукова новизна обраної для захисту теми (с. 27-28) полягає в комплексній постановці та розкритті проблеми визначення ролі української мови у модерному націєтворенні в широкому контексті етномовних процесів інших європейських народів. Зокрема, авторкою уперше всебічно проаналізовано мовну ідентичність різних суспільних прошарків населення України та розглянуто динаміку змін етномовного складу населення деяких українських міст у другій половині XIX ст.

У першому розділі «Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано стан та напрями розробки проблеми, охарактеризовано джерельну базу, окреслено застосовані в роботі методологічні засади та з'ясовано значення і підходи до використаного термінологічного апарату. Прикрашає роботу добре виписана історіографія проблеми, з чітким поділом на етапи та основні дослідницькі проблеми. Можна погодитися з автором стосовно виокремлення трьох основних тематичних груп наукових праць при аналізі історіографічного доробку з теми дослідження, які охоплюють узагальнюючі праці, що стосуються процесів формування української модерної нації, роботи, які розкривають мовну ситуацію, що склалася в українських землях у другій половині XIX – початку XX ст. та праці з біографістики. Дисертантка охарактеризувала

історіографічний доробок вітчизняних та зарубіжних науковців у відповідності до зазначеної нею періодизації, показавши досить добру обізнаність із спеціальною науковою літературою (с. 31-50). Позитивним моментом є опрацювання значної кількості зарубіжних видань (87 позицій).

О. М. Казакевич проаналізувала комплекс використаних опублікованих документів та архівних джерел, виявлених нею в семи архівосховищах України, а саме: Центральному державному історичному архіві України м. Київ, Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві міста Києв, Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, Державному архіві Одеської області, Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. У вказаних установах дисертанткою опрацьовано 21 фонд і 113 одиниць зберігання, значна частина яких уводиться до наукового обігу вперше. Дослідницею охарактеризовано ступінь репрезентативності джерельної бази та її інформаційний потенціал, що дає підстави вважати її автентичною й достатньо вірогідною для розв'язання основних завдань дисертаційного дослідження.

Автором розкрито теоретико-методологічні підходи до висвітлення питання походження та природи нації, розглянуто теоретичні питання пов'язані із взамозв'язком мови та ідентичності, обґрунтовано семантичне навантаження застосованого нею понятійно-категоріального апарату (с. 62-78).

У другому розділі «Національна політика європейських держав: мовний аспект» проаналізовано основні засади мовної політики у Великій Британії, Франції, Іспанії, Бельгії, Австро-Угорщині та Російській імперії. Доведено, що поліетнічні європейські держави здебільшого дотримувалися політики мовного централізму, проте по відношенню до різних міноритарних мов вона мала свої особливості. Доведено, що практичне застосування 19-ї статті Конституції Австро-Угорщини 1867 р., яка гарантувала право кожної

народності на збереження і розвиток своєї мови залежало від соціально-економічної та етнодемографічної ситуації в конкретному регіоні. Дисертанткою виокремлено методи мовної політики, які застосовувала Російська імперія в регіонах (с. 136), здійснено комплексне порівняння політики русифікації спрямованої на носіїв мов корінного населення імперії.

У третьому розділі «Шляхи вирішення «українського питання» в імперіях Габсбургів та Романових» проаналізовано мовну політику Російської імперії та Австро-Угорщини стосовно української мови. Дисертантка цілком логічно акцентує увагу на аналізі причин запровадження обмежень вільного застосування української мови в науковій, освітній та культурній площинах, що пов'язано із запобіганням російського уряду сепаратистських настроїв серед українського населення. Ольга Михайлівна розглянула погляди на статус української мови європейських фахівців (с. 140-142), російських науковців, публіцистів та ліберальних інтелектуалів (с. 142-147), зазначаючи відсутність єдності думок щодо цього питання. Дисертанткою проаналізовано погляди українських публіцистів і науковців (с. 150-152) та іноземних дослідників (с. 153-157) на причини впровадження та наслідки Валуєвського циркуляру, Емського указу та інших обмежувальних законодавчих документів, які застосовувалися щодо української мови.

У роботі досліджено діяльність цензурних органів Російської імперії в Україні по відношенню до чинних на той час нормативних документів, що регулювали межі застосування української мови. При цьому вдало наведено приклади суб'єктивності та корумпованості чиновників цензурного відомства. На особливу увагу заслуговує питання формування цензурної політики Російської імперії щодо театрального мистецтва. Показано шляхи, які застосовували українські письменники, митці, театральні діячі для отримання дозволу на публікацію драматичного твору або постановку п'єси.

О. М. Казакевич проаналізувала державну політику монархії Габсбургів щодо української мови. У дисертації охарактеризовано перебіг подій «азбучної війни», докладно проаналізовано законодавство стосовно використання

української мови в адміністративній, освітній, судовій та інших сферах. У роботі чітко показана регіональна специфіка етномовного розвитку Галичини, Буковини та Закарпаття. Дисертантка справедливо констатує, що одним із найдієвіших інструментів реалізації засад мовної політики була і залишається освітня галузь (с. 198). У роботі проаналізовано рівень освіченості україномовного населення Австро-Угорщини у порівнянні з мешканцями інших мовних груп за статистичними даними, зокрема переписом 1900 р.

Ґрунтовним і продуманим є четвертий розділ дисертації – «Стандартизація української мови в контексті політичних процесів», який стосується дослідження діяльності представників українського національного руху, націленої на розвиток та стандартизацію української мови. Дисертантці вдалося належним чином дослідити процес діяльності українських громад на землях Російської імперії та Австро-Угорщини. На особливе схвалення заслуговує звернення дисертантки до біографістики громадівців, що залишається одним із недостатньо розроблених проблемних полів інтелектуальної історії XIX ст.

Особлива увага приділена маловідомій сторінці в історії громадівського руху – діяльності Української Краківської громади, яка об'єднала українських студентів Ягеллонського університету та Краківської академії мистецтв (с. 221-225).

Дисертантка проаналізувала програмні документи українських політичних партій та організацій, які стосувалися мовного питання.

У контексті розгляду заходів щодо розширення застосування української мови належну увагу приділено видавництву різноманітних українських словників (с. 231-232), діяльності «Просвіти» та наукових товариств (Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка), питанню україномовних перекладів Євангелія у досліджуваний період.

Ольга Михайлівна прийшла до логічного висновку, що греко-католицька церква фактично стала виразником інтересів української громади, а з

середовища її духовенства вийшла значна кількість діячів національного руху, чого не можна сказати в цілому про православну церкву (с. 240).

Важливою складовою дисертаційної роботи є розділ п'ятий – «Українська мова та ідентичність у соціально-демографічному вимірі», де на основі переписів у Російській імперії та Австро-Угорщині проаналізовано мовний склад населення українських земель другої половини XIX – початку XX ст. Цілком виправданим є застосований дисертанткою підхід щодо детального аналізу мовного складу міського населення тих міст, які входять до сучасної України. Авторка сумлінно підійшла до вивчення питання ролі, значення, статусу, рівня престижу української мови в Російській імперії та Австро-Угорській монархії.

Окремі підрозділи присвячено розгляду мови повсякденного використання в середовищі інтелігенції та представників соціально-економічної еліти. Автору, на основі численних джерел особового походження, вдалося проаналізувати причини, які спонукали інтелектуальну та соціально-економічну еліту застосовувати українську мову в спілкуванні або обирати її для творчої діяльності. У контексті даного питання досліджено вживання української мови у повсякденному спілкуванні та формуванні ідентичності в родинах, які склалися в результаті змішаних шлюбів. Дисертантка дійшла висновку, що в середовищі підприємництва склалася група українських підприємців та землевласників (О. Алчевський, Г. Ґалаґан, Є. Милорадович, В. Симиренко, Є. Чикаленко), приклад меценатської та громадської діяльності яких засвідчив їхню вагому роль у формуванні української національної ідентичності та фінансуванні важливих українознавчих проектів.

Науковий інтерес становить висвітлення проблеми ставлення українського чиновництва до української мови. Цілком можна погодитися з висновком дисертантки, що представники державних службовців українських губерній Російської імперії відіграли складну та неоднозначну роль у процесі становлення модерної української нації. Прикладом можуть слугувати

погляди стосовно української мови та діяльність Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора Михайла Драгомирова та Одеського міського голови Павла Зеленого. Варто звернути увагу, що цей розділ, як і попередній, достатньо персоніфікований, що надає роботі додаткової вартості.

У підсумковій частині дисертантка наводить аргументовані та змістовні висновки щодо проведеного дослідження. Вони підтверджені необхідним фактичним матеріалом та підкреслюють самостійність і оригінальність дисертаційної роботи. У кінці роботи розміщено 11 додатків, які є вагомим доповненням до проведеного дослідження.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали, положення, висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні підручників, навчальних посібників, монографій, розробці лекційних курсів із історії України, зокрема соціальної та етнополітичної історії.

Автореферат повною мірою відображає зміст та основні результати дисертаційної роботи.

Результати даного дослідження пройшли наукову апробацію на 18-ти міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях. Основні положення і результати дисертації знайшли відображення в опублікованій монографії та в 34 публікаціях, з яких 22 наукові статті у фахових виданнях України, періодичних виданнях, внесених до наукометричних баз та зарубіжних фахових періодичних виданнях.

Загалом позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження О. М. Казакевич, варто висловити деякі зауваження і побажання.

1. Зазначаючи консолідуючу роль греко-католицької церкви в процесі національного відродження та розвитку української освіти (с. 240) варто було б персоніфікувати представників греко-католицького духовенства, які зробили значний внесок у цю справу. Зокрема, вказати на роль настоятеля УГКЦ Андрея Шептицького, який був одним із потужних лідерів українського націєтворення. Зокрема, він підтримував діяльність українських культурно-просвітницьких товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар»,

сприяв піднесенню української мови і освіти. За ініціативою митрополита був заснований Український Національний Музей, науковий колектив якого займався справою збереження, примноження, популяризації та дослідження культурної спадщини України.

2. На нашу думку, авторові слід було б глибше дослідити ідентичність і ставлення до української мови представників духовенства, в тому числі й православного, та виокремити цю проблему в окремий підрозділ, як це зроблено по відношенню до соціально-економічної еліти та інтелігенції. Адже на с. 241 вказано, що «у Наддніпрянській Україні православ'я виступало насамперед як засіб русифікації та надійна опора державної єдності Російської імперії й фактично усі ієрархи незалежно від походження відчували себе росіянами і часто були найзапеклішими противниками існування окремої української ідентичності». Разом із цим на с. 249 висловлена дещо інша думка, яка свідчить про готовність деяких ієрархів, зокрема Кам'янець-Подільського архієрея Парфенія, читати в соборі Євангеліє українською. Такі факти щодо лояльного ставлення православного духовенства до української мови були не поодинокими.

3. На наш погляд додаткового пояснення вимагає наведена цитата: «Низький ступінь охоплення українського населення російськомовною шкільною освітою та збереження норм і цінностей традиційної культури значною мірою запобігали асиміляції» (с. 271). У самому тексті відсутня власна позиція автора щодо цього твердження.

4. Розглядаючи чисельність україномовного населення в Галичині варто було б вказувати про яку частину Галичини йдеться: Східну, де здебільшого проживали українці чи Західну, де більшість населення була представлена поляками (с. 269).

5. У підрозділі 5.1 розглянуто мовний склад населення Києва, Харкова і Житомира (с. 261-288). Не зовсім зрозумілі критерії вибору саме цих міст. Можливо доцільніше було б розглянути це питання на прикладі найбільших за чисельністю жителів міст, які знаходились відповідно у Лівобережній,

Правобережній і Південній Україні, що дало б можливість порівняти чисельність міського україномовного населення в різних регіонах України.

Висловлені зауваження й побажання загалом не є принциповими. Вони мають швидше рекомендаційний характер, не зменшують позитивної оцінки дисертаційного дослідження та можуть бути використані здобувачкою при подальшій науковій роботі. Дисертаційна робота має самостійний характер та оригінальні твердження, виконана на належному професійному рівні й являється завершеною науковою працею.

Виходячи із зазначеного, вважаємо, що дисертація Казакевич Ольги Михайлівни «Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX ст.)» відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова **Н. М. Діанова**

Підпис завіряю:
Вчений секретар Одеського
Національного університету
імені І. І. Мечникова **С. В. Курандо**

12.12.2018р